

DZMITRY MATVEICHYK

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0672-2285>

Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi

ROZWÓJ BIOGRAFISTYKI I REGIONALISTYKI POWSTANIA STYCZNIOWEGO NA BIAŁORUSI W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

The Development of Biography Studies and Regional Studies of the 1863–1864 Uprising in Belarus in Polish Historiography of the Interwar Period

WYRAZY KLUCZOWE: historiografia, powstanie styczniowe, Białoruś, II Rzeczpospolita, regionalistyka, biografistyka

KEYWORDS: historiography, January Uprising, Belarus, Second Rzeczpospolita, biography studies, regional studies

ABSTRACT: The scope of the study is historiography development in interwar Poland (1918–1939), in particular, the accumulation of facts and the development of value judgments about the 1863–1864 Uprising on the territory of Belarus. The analysis was conducted on the basis of the Biography Studies and Regional Studies of the Uprising, published during the mentioned period (books, scientific and popular articles in magazines and newspapers). It shows that the area of these studies was actively developing during the interwar twenty years, which resulted in the creation of about 70 publications. However, the Polish historians at that time were not able to overcome political bias, introduce a large number of documentary sources and generally to turn to large-scale integrated scientific researches.

Okres międzywojenny był czasem prężnego rozwoju historiografii polskiej. Badacze zwrócili uwagę na rozmaite problemy, których rozwiązanie było niemożliwe lub poważnie utrudnione w okresie poprzednim (w warunkach Imperium Rosyjskiego) z powodów ideologicznych. Jedną z takich kwestii było powstanie styczniowe. Rozwojowi badań sprzyjało także i to, że na terenach, które weszły w skład II Rzeczypospolitej pozostały zasoby archiwalne (Wilno, Grodno, Warszawa, Lwów), w których znajdowała się ogromna ilość dokumentów dotyczących powstania styczniowego.

Badaniom źródłoznawczym w tym okresie sprzyjało ukazywanie się wspomnień dotyczących styczniowej insurekcji, które rozwijało się jednocześnie w dwóch kie-

runkach: publikowania wcześniej nieznanymi pamiętników oraz – co jest szczególnie ważne – tworzenia informacyjnych prac bibliograficznych (wykazów). Poza tym wydawano dokumenty wydobyte z archiwów. Gromadzenie danych faktograficznych prowadziło do zwiększenia liczby napisanych na ich podstawie prac naukowych.

Oprócz wymienionych wyżej czynników rozwojowi historiografii sprzyjało to, że był to czas tworzenia ideologii nowego państwa, a jeden z jego przywódców – Józef Piłsudski – sam był badaczem powstania i autorem kilku popularnonaukowych książek na temat jego dziejów (Handelsman 1937/1938; Piłsudski 1913).

Dorobek historiografii w tej dziedzinie nie został zapomniany przez potomnych. Zwracali się do niego wszyscy bez wyjątku późniejsi badacze powstania, zwłaszcza ci, którzy pracowali na terenie Polski, również tej powojennej (PRL), która miała już inne granice. Temat ten stał się przedmiotem analiz już w okresie międzywojennym, czemu dały wyraz artykuły J. Iwaszkiewicza i H. Mościckiego (Iwaszkiewicz/Mościcki 1935; Mościcki 1938), a także S. Pomarańskiego (Pomarański 1937/1938). Później wielokrotnie powracali do niej w swoich obszernych pracach S. Kieniewicz (Kieniewicz 1972), D. Fajnhauz (Fajnhauz 1999) i wielu innych badaczy. Jednakże nie da się znaleźć ani jednej próby poddania analizie tej dziedziny historiografii pod kątem tego, w jakim stopniu w okresie międzywojennym zostały zbadane dzieje powstania na terenie Białorusi¹.

W badaniach nad dziejami powstania styczniowego na Białorusi okresu międzywojennego najwięcej sukcesów osiągnięto w dwóch obszarach: b i o g r a f i s t y c e i r e g i o n a l i s t y c e, co było swoistą reakcją historiografii na okres poprzedni, kiedy to brak dostępu do wielu źródeł uniemożliwiał pełnowartościowe badania.

Poczynając od 1918 roku, liczba prac naukowych z zakresu b i o g r a f i s t y k i stale wzrastała z tym, że w pierwszych latach tego okresu ta tendencja była hamowana przez trudną sytuację międzynarodową Polski, przede wszystkim wojnę z bolszewikami. W pierwszej kolejności wydawano wówczas szkice biograficzne znanych uczestników powstania. Tak więc w 1918 roku M. Dubiecki wydał niewielką broszurę o Romualdzie Traugucie (Dubiecki 1918).

Generalnie rzecz biorąc, nowy okres rozwoju historiografii polskiej powstania styczniowego rozpoczął się od analizy dorobku okresu poprzedniego. E. W. Maliszewski w swoim artykule z 1919 roku podjął próbę przeglądu publikacji na ten temat wydanych w latach 1910–1918 (Maliszewski 1919). W rozważaniach wskazał rozmaite luki i nieścisłości w historiografii powstania, w szczególności brak pełno-

---

¹ Warto poczynić pewne uściślenia. Niżej będzie mowa nie tylko o terenach współczesnej Republiki Białoruś, lecz także o Wilnie i Wileńszczyźnie. Są ku temu dwa powody. Po pierwsze, w okresie międzywojennym Wileńszczyzna była częścią państwa polskiego i wraz z sąsiednimi regionami Białorusi stanowiła jedną całość administracyjną. W Wilnie działało najbardziej aktywne środowisko miejscowych historyków, skupionych wokół Uniwersytetu Stefana Batorego, Archiwum Państwowego w Wilnie, czasopisma „Ateneum Wileńskie” i innych instytucji. Po drugie, podczas powstania Wilno było wspólnym centrum działalności powstańczej dla wszystkich litewsko-białoruskich guberni i to właśnie w tym mieście znajdowały się wszystkie organy dowodzące powstaniem na terenie dzisiejszej Litwy i Białorusi.

wartościowych prac monograficznych, nierozwinięte źródłoznawstwo, stroniczą i emocjonalną interpretację wydarzeń itd. Jednym z problemów był dla Maliszewskiego brak „dokładnego przedstawienia udziału Litwy w powstaniu, choć wiadomo, jak udział ten był wybitny i gorący” i „brak w naszym piśmiennictwie historycznym ujęcia w pewną całość wysiłków zbrojnych prowincji dawnej Litwy”² (Maliszewski 1919, 1). Wymieniał on kilka sposobów uporania się z tymi problemami, a jednym z nich miało być „opracowanie słownika biograficznego uczestników tego okresu naszych dziejów” (Maliszewski 1919, 17).

Wskazując cel, Maliszewski sam się też zabrał do jego realizacji. Już w okresie przed odzyskaniem niepodległości gromadził potrzebne informacje. Odkrycie nieznanych materiałów w archiwach rosyjskich stało się dodatkowym bodźcem do pracy. Do obszaru poszukiwań zostały dołączone materiały z archiwum wileńskiego i warszawskiego. Korzystano również z dokumentów pochodzących z zasobów Muzeum Polskiego w Rapperswilu (Szwajcaria), które zostały przekazane do Warszawy, z niektórych prywatnych kolekcji, prasy krajowej i emigracyjnej, pamiętnikarstwa itd. W latach dwudziestych Maliszewski sporządził kartotekę zawierającą około 25 tys. nazwisk, która miała być wydana w przyszłości. Jednakże jego niespodziewana śmierć w 1928 roku przerwała pracę (Pomarański 1937/1938, 431–433), a sama kartoteka nie przetrwała II wojny światowej. Znany jest jeden projekt, w którym była wykorzystywana: w ramach popularyzacji wiedzy o niektórych powstańcach, czym Maliszewski zajmował się w latach 1921–1922, prowadząc na łamach gazety „Żołnierz Polski” rubrykę „Wodzowie powstania styczniowego”.

W latach trzydziestych XX wieku w Archiwum Państwowym we Lwowie sporządzano podobną kartotekę pod kierownictwem znanego historyka, źródłoznawcy i wieloletniego dyrektora tego archiwum Eugeniusza Barwińskiego³. Liczyła ona ponad 20 tys. kart (Barwiński 1937/1938), ale również i w tym przypadku nie doszło do wydania w formie książkowej.

Niemniej jednak systematyczne prace nad zbieraniem materiałów biograficznych wydały owoce w postaci artykułów w „Polskim słowniku biograficznym”, który zaczął się ukazywać w 1935 roku pod auspicjami Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. W okresie międzywojennym wydano cztery tomy tej serii, w których m.in. znalazły się biografie Michała Elwira Andriolliego autorstwa T. Jabłońskiego (Jabłoński 1935), jednego z przywódców powstania na Mohylewszczyźnie, Ignacego Brzostowskiego autorstwa R. Mienickiego (Mienicki 1937), dowódcy oddziału święciańskiego, Gustawa Czechowicza autorstwa J. Sokulskiego (Sokulski 1938) i wielu innych.

² Tu i dalej pisownia i interpunkcja cytowanych wypowiedzi zostaje zachowana w wersji oryginalnej.

³ Bardziej szczegółowo o lwowskim ośrodku badań nad historią powstania styczniowego, zob. monografię L. Michalskiej-Brachy (Michalska-Bracha 2011).

W omawianym okresie wydano kilka słowników biograficznych. W tej dziedzinie największe zasługi przypisać należy dyrektorowi Muzeum Państwowego w Grodnie Józefowi Jodkowskiemu. Materiałami archiwalnymi zaczął się on zajmować jeszcze w czasach rozbiorowych, a w latach dwudziestych kontynuował tę pracę. Dzięki niej powstał pierwszy słownik biograficzny uczestników powstania z województwa grodzieńskiego, który później został wydany w serii publikacji w latach 1921–1926 (Jodkowski 1921; 1923; 1926) (bardziej szczegółowo o działalności Jodkowskiego jako badacza dziejów powstania zob. Matveichyk 2015).

W 1931 roku J. Maliszewski wydał słownik biograficzny powstańców zawierający 352 hasła, spośród których kilkadziesiąt dotyczyło powstańców z guberni białorusko-litewskich (Maliszewski 1939). Podstawą do jego sporządzenia były materiały Komisji Kwalifikacyjnej dla weteranów powstań narodowych przy Ministerstwie Spraw Wojskowych. Jednak największe sukcesy w zbieraniu informacji biograficznych osiągnął Paweł Franciszek Kubicki. W 1931 roku rozpoczął on wydawanie swego fundamentalnego dzieła „Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915”. Do wybuchu II wojny światowej udało mu się wydać trzy części, z których każda składała się z kilku tomów. Dla badacza dziejów powstania na Białorusi najbardziej interesująca jest część druga, na którą składają się cztery tomy (Kubicki 1936a; 1936b; 1936c; 1938). Biogramy przedstawicieli zakonnego i parafialnego duchowieństwa katolickiego zostały umieszczone w pierwszym, drugim i trzecim tomie i liczyły w sumie ponad 2 tys. haseł. Większość z nich dotyczy księży represjonowanych w latach sześćdziesiątych XIX wieku w związku z systemem terroru wprowadzonym przez Michaiła Murawjowa i jego następców wobec Kościoła Katolickiego na terenie generał-gubernatorstwa wileńskiego, kowieńskiego i grodzieńskiego. Podstawą pracy Kubickiego była ogromna leczba dokumentów z najrozmaitszych państwowych i konsystorskich zasobów archiwalnych, w tym z Grodna, Wilna, Rygi, Kowna, Poniewieża i innych miast. Jednak dużą wadą tej pracy jest stronniczość interpretacji danych. Na te, jak też na niektóre inne wady, tj. „chaotyczność i brak systemu w podanym wykazie źródeł”, nieuzasadnione przytaczanie informacji o niektórych osobach itd. zwracano uwagę w recenzji opublikowanej w „Ateneum Wileńskim” (W. G. P. 1936).

Z surową krytyką pracy Kubickiego, a dokładnie jej części pierwszej, która nie dotyczyła terenów Białorusi, wystąpił Z. Nagrodzki (Nagrodzki 1935). Pod względem sposobu prezentacji materiału jego rozważania mają charakter bardziej eseju niż badania naukowego i są ukierunkowane na zwalczanie jednostronnego wizerunku księdza-męczennika, który występuje u Kubickiego. Z powodu takiego podejścia Nagrodzki sam stał się przedmiotem krytyki. J. Dąbrowski w „Ateneum Wileńskim” twierdził, że autor „nie był, niestety, sprawiedliwy wobec duchowieństwa katolickiego, nie był obiektywny [...]” (Dąbrowski 1937, 623). Jednak i sam Dąbrowski też nie był bezstronny.

Kilkadziesiąt biogramów lekarzy z ziem białorusko-litewskich, którzy brali udział w powstaniu lub ucierpeli wskutek represji, zawiera praca L. Zembrzuskiego (Zembrzuski 1927). Z kolei L. Kryczyński w latach trzydziestych opublikował mały słownik biograficzny Tatarów, którzy uczestniczyli w powstaniu. Jednak podane przez niego informacje są dosyć wrywkowe i niepełne z powodu niewystarczającego wykorzystania źródeł archiwalnych (Kryczyński 1935; 1932). Alfabetyczny spis nazwisk osób, które brały udział w powstaniu w powiecie święciańskim sporządziła w swojej pracy J. Jakubianiec-Czarkowska (Jakubianiec-Czarkowska 1934, 110–119). W 1935 roku W. Karbowski opublikował, jako dodatek do swojego szkicu (zob. niżej), „wykaz imienny uczestników powstania styczniowego w powiecie lidzkim i w partji Ludwika Narbutta”, sporządzony „na podstawie druków i materiałów niedrukowanych”. Zawiera on informacje o około 200 osobach, takie jak wiek, zawód przed wybuchem powstania, udział w powstaniu, los po jego zakończeniu itd. (Karbowski 1935, 162–174).

Badania biograficzne cechowało to, że zwracano tu szczególną uwagę na wybitnych działaczy powstania, wskutek czego powstawały osobne publikacje (artykuły i monografie) dotyczące konkretnych osób. Tak więc L. Beynar badał działalność w latach 1861–1863 Aleksandra Askierki, jednego z przedstawicieli obozu „białych” (Beynar 1933), ks. L. Broel-Plater wydał szkic biograficzny o swoim stryju i imienniku, dowódcy dyneburskiego oddziału powstańczego Leonie Platerze (Broel-Plater 1939), S. Ciechanowski – napisał artykuł o Janie Józefie Wańkowiczu, który działał razem z Romualdem Trauguttem na południowo-zachodniej Białorusi (Ciechanowski 1925), R. Kiersnowski – o dowódcy bychowskiego (zadrujskiego) oddziału Ildefonsie Ancypie (Kiersnowski 1938), M. Dubiecki – o naczelniku wojewódzkim Apollinie Hofmeisterze (Dubiecki 1923), E. Ehrenkreutzówna – o Ignacym Zdanowiczu, jednym z popleczników Konstantego Kalinowskiego (Ehrenkreutzówna 1931/1932). Jabłoński podał niektóre wcześniej nieznane informacje biograficzne o malarzu M. E. Andriollim, który był jednym z sympatyków Ludwika Narbutta (Jabłoński 1932). Pomarański prześledził perypetie służby wojskowej Traugutta w okresie przedpowstańczym (Pomarański 1929) i jego działalność na stanowisku dyktatora powstania (Pomarański 1921), a książdz J. Jarzębowski spróbował naszpicować „oblicze duchowe” ostatniego dyktatora powstania (Jarzębowski 1936). Szkic H. Mościckiego o Kalinowskim wyróżnia się swoją objętością, ma on jednak charakter popularnonaukowy (Mościcki 1937).

W międzywojennej biografistyce powstania na Białorusi najbardziej wybija się postać dowódcy oddziału lidzkiego Ludwika Narbutta, któremu poświęcono dwie książki. W 1934 roku Z. Kowalewska najpierw na łamach „Dziennika Wileńskiego” (w styczniu, lutym i marcu), a później jeszcze w formie nadbitki wydała jego szkic biograficzny (Kowalewska 1934). Już w następnym roku ukazała się książka W. Karbowskiego (Karbowski 1935). Jednak obie te prace były raczej popularnonaukowe, gdyż ich autorzy postawili sobie za cel nie analizę działalności Narbutta,

lecz heroizację jego osoby. Drugi szkic w ogóle został przygotowany specjalnie dla potrzeb kampanii propagandowej związanej z obchodami rocznicy powstania styczniowego przez 76 Lidzki Pułk Piechoty im. L. Narbutta w 1933 roku. W obu szkicach zaledwie częściowo podane są źródła, na podstawie których je napisano, i oba są przepełnione heroicznym patosem. Niemniej jednak te szkice mają określoną wartość źródłową. Przykładowo Z. Kowalewska opublikowała liczne fragmenty ze wspomnień siostry Narbutta Teodory Mońcuńskiej.

W kontekście rozwoju biografistyki trzeba wspomnieć o pracy T. Lubińskiej, która ukazała się w 1932 roku i była poświęcona życiu i działalności Józefa Kalinowskiego, jednego z ostatnich członków Wydziału Wykonawczego na Litwie (Lubińska 1932). W tej pracy dwa rozdziały (drugi i trzeci) opowiadają o jego udziale w powstaniu, aresztowaniu i procesie sądowym. Jednakże praca nie jest całkowicie nowym tekstem: jest to skrócona wersja wcześniejszej francuskojęzycznej pracy J.-B. Bouchara, która ukazała się w 1923 roku (Bouchard 1923).

Warto też wspomnieć o obszernym (ok. 100 stron) szkicu biograficznym poświęconym Zygmuntowi Sierakowskiemu autorstwa F. Rawity-Gawrońskiego. Szkic ten w tamtych czasach stanowił najobszerniejsze i najpełniejsze studia nad życiem i działalnością jednego z najbardziej znanych przywódców powstania na ziemiach białorusko-litewskich (Gawroński-Rawita 1928). Jednak na jego wartości zaważył charakter publicystyczny, emocjonalne zaangażowanie autora i brak odpowiedniego warsztatu naukowo-badawczego.

Regionalistyka powstania styczniowego w Białorusi rozwijała się w tym okresie równie prężnie. Prace na ten temat zaczęły się pojawiać już w pierwszych latach istnienia niepodległego państwa polskiego. Przykładowo w 1920 roku, czyli w czasie trwania wojny polsko-bolszewickiej, E. Maliszewski ogłosił drukiem obszerny artykuł „Rok 1863 na kresach mohilewskich” (Maliszewski 1920a; 1920b). W tekście tym zostały szczegółowo omówione kwestie, takie jak: przygotowanie do powstania, jego przebieg i konsekwencje. Ma on jednak dwie istotne wady. Po pierwsze, w trakcie jego przygotowania materiały archiwalne nie były wykorzystywane, a cały tekst bazuje na materiałach już wcześniej wydanych. Po drugie, Maliszewski był mocno zaangażowany w życie polityczne, co znalazło wyraz w tendencji do heroizacji powstańców i w ogóle katolickich mieszkańców Mohylewskiej. Ostatni akapit autor kończy w stylu zupełnie propagandowym: „[...] nawet najdalsze kresy dawnej Rzeczypospolitej ciężyc będą zawsze ku Polsce...” (Maliszewski 1920b, 33). Broszura jednak została zauważona przez współczesnych. M. K. Dubiecki w swojej recenzji napisał: „[...] drobna co do rozmiarów, niemależ jest wagi co do swej wartości” (Dubiecki 1922, 210).

W latach dwudziestych stosunkowo niewielu było naśladowców E. Maliszewskiego w dziedzinie regionalistyki. Warto wspomnieć jedynie o niewielkim artykule B. Breźgi, poświęconym kwestii mariengazeńskiej w powiecie lucyńskim w 1863 roku (Breźgo 1925). Artykuł jest o tyle interesujący, iż za podstawę jego

napisania posłużyły materiały znajdujące się na terenie ówczesnej Białoruskiej Radzieckiej Republiki Socjalistycznej, a mianowicie w Witebskim Archiwum Historycznym. Wiązało się to z tym, że Breżgo w ciągu kilku lat był współpracownikiem tego archiwum, a w 1925 roku przeniósł się na stałe do niepodległej Łotwy. Jest to jedyny znany przypadek korzystania z materiałów radzieckich w międzywojennej historiografii polskiej powstania styczniowego.

Liczba prac na temat historii regionalnej w latach trzydziestych stale wzrastała. Były jej poświęcane publikacje specjalistyczne; czasami też odpowiednie informacje pojawiały się w pracach ogólnych dotyczących historii niektórych regionów. W 1930 roku została wydana obszerna monografia O. Hedemanna o historii powiatu brasławskiego. Dwa rozdziały z tej książki (IX oraz X) poświęcono wydarzeniom bezpośrednio związanym z powstaniem i ich konsekwencjom (Hedemann 1930, 216–267). Oparte one były prawie wyłącznie na materiałach Archiwum Państwowego w Wilnie i zawierały ogromną liczbę danych faktograficznych, np. o oddziałach powstańczych Jana Jelskiego (Jodki) i Leona Czechowicza, o losie wielu ich uczestników itd. Hedemann porusza przy tym wiele kwestii o charakterze analitycznym. Przykładowo twierdzi, że chłopci byli wrogo nastawieni do powstańców, a jako przyczynę wskazuje „tło ekonomiczne” (Hedemann 1930, 244) i zaznacza, że czynnik etniczny lub wyznaniowy był tutaj nieistotny.

Ponieważ praca Hedemanna okazała się, jak na tamte czasy, czymś wyjątkowym, została natychmiast zauważona przez współczesnych i otrzymała kilka recenzji. E. Łopaciński w „Ateneum Wileńskim” wskazał kilka nieścisłości w książce, ale rozdziały poświęcone bezpośrednio powstaniu określił jako „znakomicie opracowane” (Łopaciński 1931/1932, 381). R. Mienicki w swojej recenzji opublikowanej w „Kwartalniku Historycznym” również wskazał szereg usterek, ale w rozdziałach o powstaniu, z wyjątkiem odnośnika do jednego ze źródeł, braków nie znalazł (Mienicki 1931).

W 1930 roku rozpoczyna się rozwój badań nad dziejami powstania na zachodnim Polesiu. Dyrektor Muzeum Poleskiego w Pińsku Roman Horoszkiewicz w niewielkim szkicu krajoznawczym poruszył kwestię wydania osobnej monografii o dziejach powstania w tym regionie (Horoszkiewicz 1930). Za naśladowcę Horoszkiewicza w tej dziedzinie można uznać Henryka Kamieńskiego-Jastrzębca. W 1933 roku opublikował krótki, o charakterze krajoznawczym, artykuł publicystyczny o kilku grobach powstańców, które odkrył on na Polesiu (Kamieński-Jastrzębiec 1933).

Silnym bodźcem dla rozwoju historiografii powstania stał się 70-letni jubileusz jego wybuchu, który był obchodzony w II Rzeczypospolitej hucznie i na najwyższym poziomie państwowym. Już w następnym roku ukazało się kilka odpowiednich prac. W pierwszym rządzie zasługuje na wymienienie praca Jakubianiec-Czarkowskiej na temat dziejów powstania w powiecie święciańskim, wydana przez Święciański Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (Jakubianiec-Czarkowska 1934).

Bazuje ona na materiałach dokumentalnych pochodzących przeważnie ze zbiorów Archiwum Państwowego w Wilnie oraz szeregu innych źródeł (periodyki, pamiętniki). Jej książka generalnie nosi znamiona pracy naukowej, jednak autorka nie potrafiła całkiem uwolnić się od wpływu czynników pozanaukowych. Nawet w krótkiej przedmowie stwierdziła: „W pracy swojej starałam się w miarę możliwości odtworzyć obraz krwawych zmagañ przodków naszych z przemocą najeźdźcy” (Jakubianiec-Czarkowska 1934, 5). Tak więc książkę charakteryzują emocjonalnie zabarwione oceny, a styl jest zasadniczo publicystyczny.

Praca ta została zauważona przez współczesnych, a w prasie pojawiło się sporo komentarzy, przeważnie krytycznych. Jako pierwszy zareagował W. Charkiewicz w artykule „Książka fenomen niechlujstwa” opublikowanym w gazecie „Słowo” 22 stycznia 1934 roku (nr 22). Oburzył go sposób przygotowania książki do druku od strony technicznej: niski poziom języka polskiego autorki i równie niski poziom pracy korektorskiej. W jednym z emocjonalnie napisanych fragmentów posuwa się on do tego, iż proponuje publikację w ogóle zniszczyć, aby nigdy nie trafiła do rąk czytelników właśnie z tego powodu, iż Jakubianiec-Czarkowska „nie włada swobodnie językiem polskim ani w mowie, ani w piśmie. [...] Autorce o takich kwalifikacjach został dodany do pomocy korektor – albo kompletny analfabeta, albo też człowiek, który tylko od czasu do czasu miewał rzadkie chwile przytomności umysłowej” (Charkiewicz 1934). W sumie Charkiewicz znalazł w tekście aż 525 błędów. Oceniano tę książkę i w innych czasopismach. W krótkiej wzmiance w gazecie „Pion” autor ukryty pod kryptonimem W. R. pisał: „Energia Świąciańskiego Oddziału Pol. Tow. Krajoznawczego [...] zasługuje na prawdziwe uznanie”, ale i tam autorkę krytykowano za kiepską stylistykę (W. R. 1935). Jeszcze później Mościcki w czasopiśmie „Nowa Książka” dokonał oceny analitycznej, wskazując jako pozytywne strony książki postawienie problemu i energię autorki, a jako negatywne – „nie dość wyrobiony styl i fatalną korektę” (Mościcki 1935). Najbardziej szczegółową analizę pracy przeprowadził Kiersnowski w „Ateneum Wileńskim” (Kiersnowski 1935). Jako profesjonalny badacz i źródłoznawca ocenił książkę bardzo krytycznie. Swoją recenzję rozpoczął słowami:

Kto nie wykorzystał wszystkich dostępnych materiałów drukowanych, a sięga do zbiorów archiwalnych i owoc swych studjów ogłasza drukiem – naraża się na niebezpieczeństwo, że obraz przezeń narysowany będzie wypaczony i zamiast korzyści, szkodę tylko przynieść może. Niebezpieczeństwa tego nie uniknęła Janina Jakubianiec-Czarkowska [...] (Kiersnowski 1935, 484–485).

Kiersnowski szczegółowo, strona po stronie, punktuje wszystkie błędy merytoryczne popełnione przez Jakubianiec-Czarkowską. Ostrze jego krytyki jest wymierzone głównie w aspekt źródłoznawczy. Zarzuca mianowicie powierzchowne korzystanie z dostępnych źródeł archiwalnych, wskazuje liczne luki w korzystaniu z opublikowanych materiałów i piętnuje zbyt dowolną interpretację istniejącej faktografii.

W 1934 roku swój wkład do historiografii powstania wniosło też Kuratorium Wileńskiego Okręgu Szkolnego. Kuratorium wydało dwa szkice o przebiegu powstania w dwóch województwach: wileńskim i nowogródzkim. Broszura A. Krzyszkowskiej „Powstanie styczniowe na Wileńszczyźnie” ma charakter popularnonaukowy, gdyż była przeznaczona nie tyle dla społeczności akademickiej, ile dla potrzeb dydaktycznych, a wydana została w serii „Biblioteczka poradni dydaktyczno-wychowawczej przy Kuratorium okręgu szkolnego wileńskiego” z dopiskiem: „Pomoc dla nauczyciela realizującego program publicznej szkoły powszechnej na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie” (Krzyszkowska 1934). Niemniej jednak bazuje ona na kilkudziesięciu wydanych źródłach i dziełach naukowych, w związku z czym ma określoną wartość historyczną jako praca podsumowująca. Broszura Cz. Zgorzelskiego ma podobny charakter i jest poświęcona dziejom powstania na terenie województwa nowogródzkiego (Zgorzelski 1934). Podstawą jej napisania też były materiały drukowane, które cechowały się wyraźnym ukłonem w stronę dziedzictwa pamiętnikarskiego. Obie wymienione powyżej broszury mają wiele wad wynikających głównie z tego, iż autorzy nie byli profesjonalnymi badaczami. W obu tekstach popełniono sporo błędów faktograficznych (daty, imiona, wydarzenia, liczby itd.). Zarówno na te, jak i na inne popełnione tam uchybienia zwracał uwagę Kiersnowski w swoich recenzjach, zaznaczając, że broszury nie nadają się na materiał pomocniczy dla nauczycieli w trakcie realizacji programu nauczania (Kiersnowski 1936a; 1936b). Ale krytyka Kiersnowskiego była często jednostronna, gdyż analizował on dzieła popularnonaukowe z perspektywy czysto naukowej, a w swojej argumentacji i rozważaniach przytaczał dobrze mu znane materiały z Archiwum Państwowego w Wilnie, które autorom recenzowanych prac były nieznane lub dla nich trudno dostępne.

W 1935 roku R. Mienicki wydał broszurę o dziejach powiatu nowogródzkiego w okresie Imperium Rosyjskiego (Mienicki 1935). Ma ona również charakter popularnonaukowy, mimo iż w trakcie pracy nad nią autor korzystał z niektórych materiałów z Archiwum Państwowego w Wilnie. Powstaniu styczniowemu poświęcono rozdział piąty (najbardziej rozległy), w którym wydarzenia opisane są dość szczegółowo, jakkolwiek w formie publicystycznej (autor czasami posuwa się nawet do wprowadzenia dialogów między rozmówcami). Elementy aparatu naukowego też zostały opracowane tylko częściowo: jedynie na końcu książki pojawiają się bibliografia i wykaz źródeł, na podstawie których tekst został napisany.

W 1935 roku w Prużanach ukazała się książka M. Rozanowa „Powiat prużański: szkic historyczny” wydana przez Prużański Powiatowy Związek Międzykomunalny (Rozanow 1935). Część opracowania jest poświęcona dziejom powstania (s. 20–28), ale oparta jest jednak prawie wyłącznie na drukowanych „Materiałach archiwalnych Muzeum Murawiewskiego” wydanych w latach 1913–1915. Na uwagę zasługuje wykorzystanie wspomnień uczestnika powstania Feliksa Skoczyńskiego,

napisane w 1930 roku prawdopodobnie nigdy nie zostały wydane, a później zaginęły. Wiadomości o powstaniu przedstawiono tam szkicowo, tzn. bez szczegółów.

Podobną strukturę wewnętrzną ma broszura K. Zdańskiego o dziejach powiatu brzeskiego (Zdański 1936). Jest ona zupełnie nienaukowa z metodologicznego punktu widzenia, zawiera jednak pewne informacje o niektórych oddziałach powstańczych działających w 1863 roku oraz działaniach przeciwko nim ze strony wojsk rosyjskich. Samodzielnych badań w tym obszarze Zdański nie prowadził, a większość wiadomości została zaczerpnięta z pracy S. Zielińskiego. Współcześni, jak np. L. Żytkowicz, odebrali pracę na ogół dość krytycznie (Żytkowicz 1937).

W 1937 roku F. Guściora podjął próbę odpowiedzi na pytania postawione wcześniej przez Horoszkiewicza i przedstawienia opisu dziejów powstania na Polesiu (Guściora 1937). Dokonał tego jedynie w formie szkicu popularnonaukowego, przeznaczonego dla celów dydaktycznych, który został opublikowany przez „Dziennik Urzędowy” Kuratorium Brzeskiego Okręgu Szkolnego (Guściora 1937). Z historiograficznego punktu widzenia praca ta jest interesująca wyłącznie jako próba zebrania w jednym tekście wiadomości rozsianych w różnych opracowaniach.

Ostatni rok przedwojenny był szczególnie płodny dla badań nad dziejami powstania na ziemiach białoruskich. W. Dobaczewska poszła w kierunku wskazanym przez Krzyszkowską i wydała szkic o życiu politycznym mieszkańców Wilna i Wileńszczyzny w latach 1863–1914, zwracając szczególną uwagę na zmiany w życiu społecznym po zdławieniu powstania (Dobaczewska 1938). A. Grzymała-Przybytko w kilku numerach gazety „Ziemia Lidzka” opublikował zarys dziejów powstania w powiecie lidzkim (Grzymała-Przybytko 1938a) oraz relację swojej babci i krewnych ze wspomnień o powstaniu (Grzymała-Przybytko 1938b). Jednak na wartości obu prac zaważył ich popularnonaukowy charakter, brak wykorzystania źródeł archiwalnych i publicystyczny styl narracji.

Za symboliczny koniec rozwoju historiografii powstania w omawianym okresie można uznać konferencję naukową zorganizowaną 22 i 23 stycznia 1938 roku w Warszawie przez Towarzystwo Miłośników Historii z okazji 75. rocznicy wybuchu powstania styczniowego. Konferencja zgromadziła niemal wszystkich liczących się w tamtym czasie badaczy dziejów powstania z całej II Rzeczypospolitej. Zakres tematów podjętych na konferencji był bardzo szeroki. Wszystkie materiały z obrad, w tym protokoły posiedzeń, zostały opublikowane w osobnym numerze czasopisma „Przegląd Historyczny” (1937/1938). Podczas konferencji m.in. zanalizowano dotychczasowy dorobek historiograficzny i dokonano próby wskazania kierunków dalszego rozwoju badań nad dziejami powstania. Jednak realizacji tych zamiarów przeszkodził wybuch II wojny światowej, który faktycznie zamknął ten okres rozwoju historiografii polskiej.

Tak więc lata międzywojenne były dosyć owocne dla rozwoju biografistyki i regionalistyki w historiografii polskiej powstania styczniowego. W stosunkowo krótkim czasie – około 20 lat – napisano kilkadziesiąt szkiców biograficznych

zarówno o znanych i zasłużonych uczestnikach powstania, jak i o powstańcach z mniej znanymi nazwiskami. Przeprowadzono badania nad dziejami powstania w skali mikro (z reguły w powiatach), co zaowocowało specjalnymi publikacjami i rozdziałami w pracach zbiorowych. Wzbogacono i rozszerzono materiał faktograficzny do dalszych badań. Jednak polscy badacze tego okresu często nie potrafili uniknąć politycznej stronniczości, w związku z czym ich prace były często naznaczone emocjonalnym wartościowaniem i heroizacją powstańców. Pojawiło się też wiele prac, które można zaliczyć do publicystyki historycznej. W przypadku niektórych badaczy wyraźnie dał o sobie znać brak warsztatu naukowego, co skutkowało niepełnym wykorzystaniem źródeł i formułowaniem konkluzji bez odpowiedniego uzasadnienia. Do licznych wad tego okresu w polskiej historiografii dodać też należy i to, że wiele archiwalnych zasobów źródłowych II Rzeczypospolitej nie zostało wykorzystanych.

Bibliografia

- BARWIŃSKI, E. (1937/1938), Kartoteka powstańców 1863 r. opracowana na podstawie akt Archiwum Państwowego we Lwowie. W: *Przegląd Historyczny*. 14, 376–378.
- BEYNAR, L. (1933), Działalność Aleksandra Oskierki w Wilnie w latach 1861–1863. W: *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*. Wilno, 334–354.
- BREŻGO, B. (1925), Z dziejów powstania 1863 r. na Inflantach. W: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 XII 1925*. T. 1: Referaty. Sekcja 3. Lwów.
- BROEL-PLATER, L. (1939), Leon Plater: Bohater powstania 1863 roku w Inflantach Polskich. Lwów.
- BOUCHAUD, J. B. (1923), Pologne, Russie, Sibirie: Joseph Kalinowski: officier du génie dans l'armée russe, exilé en Sibirie, carme déchaussé d'après ses mémoires et sa correspondance, influence contraire du catholicisme et du schisme moscovite sur la civilisation. Liège.
- CHARKIEWICZ, W. (1934), Książka fenomen niechlujstwa. W: *Słowo*. 22, 2.
- CIECHANOWSKI, S. (1925), Towarzysz walk Traugutta major Wańkowicz-Leliwa. W: *Przegląd Współczesny*. 2, 233–242.
- DĄBROWSKI, J. (1937), [Recenzja:] Nagrodzki Zygmunt – Rola duchowieństwa katolickiego w godzinie prób i cierpień na terenach Litwy i Białejrusi 1863–1883. Wilno, 1935, str. 145. W: *Ateneum Wileńskie*. 12, 622–627.
- DOBACZEWSKA, W. (1938), Wilno i Wileńszczyzna w latach 1863–1914. Dzieje ruchów społecznych i politycznych. Wilno.
- DUBIECKI, M. (1918), Bohaterski naczelnik powstania styczniowego (Romuald Traugutt). Warszawa [etc.].
- DUBIECKI, M. (1922), [Recenzja:] Maliszewski Edward: Rok 1863 na kresach Mohilewskich. Wydawnictwo „Straży Kresowej”. Warszawa, 1920, str. 33. W: *Kwartalnik Historyczny*. 36, 210–211.
- DUBIECKI, M. (1923), Apolin Hofmeyer, naczelnik województwa Brzesko-Litewskiego w powstaniu styczniowym. W: *Ateneum Wileńskie*. 2, 230–252.
- EHRENKREUTZÓWNA, E. (1931/1932), Ignacy Zdanowicz kasjer i naczelnik powstańczy Wilna (rok 1863). W: *Ateneum Wileńskie*. 160–183.
- FAJNHAUZ, D. (1999), 1863: Litwa i Białoruś. Warszawa.
- HANDELSMAN, M. (1937/1938), Józef Piłsudski jako historyk roku 1863. W: *Przegląd Historyczny*. 2, 623–627.
- HEDEMANN, O. (1930), Historia powiatu brasławskiego. Wilno.
- HOROSKIEWICZ, R. (1930), Rok 1863 na Polesiu. W: *Ziemia*. 2, 28–29.

- GAWROŃSKI-RAWITA, F. (1928), *Monografje z powstania styczniowego*. Warszawa.
- GRZYMAŁA-PRZYBYTKO, A. (1938a), *Zarys dziejów powstania styczniowego w powiecie lidzkim*. W: *Ziemia Lidzka*. 4, 45–47; 5/6, 61–63; 7/8, 87–90; 11, 137–139; 12, 153–160.
- GRZYMAŁA-PRZYBYTKO, J. (1938b), *Ze wspomnień o 1863 r.* W: *Ziemia Lidzka*. 5/6, 59–60.
- GUŚCIORA, F. (1937), *Powstanie styczniowe na Polesiu. Brześć nad Bugiem*.
- IWASZKIEWICZ, J./MOŚCICKI, H. (1935), *Przegląd badań nad dziejami Litwy po rozbiorach (do r. 1905)*. W: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*. T. 1: Referaty. Lwów, 45–51.
- JABŁOŃSKI, T. (1932), *Nieznane szczegóły z życia Andriollego*. W: *Tygodnik Ilustrowany*. 37, 563–564.
- JABŁOŃSKI, T. (1935), *Andriolli Michał Elwirowicz*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 1. Kraków, 95–96.
- JAKUBIANIEC-CZARKOWSKA, J. (1934), *Powstanie 1863 r. w powiecie święciańskim. Święciany*.
- JARZĘBOWSKI, J. (1936), *Duchowe oblicze Traugutta*. W: *Przegląd Powszechny*. 7–9, 81–99.
- JODKOWSKI, J. (1921), *Rok 1863 w powiecie grodzieńskim*. W: *Echo Grodzieńskie*. 18, 1–2; 28, 3; 31, 3; 32, 3; 33, 3; 34, 3; 36, 3; 160, 3; 162, 2; 166, 2; 167, 2–3; 168, 2; 169, 2; 171, 3; 172, 2–3; 173, 2; 174, 4; 175, 2; 176, 2; 177, 2; 179, 2.
- JODKOWSKI, J. (1923), *Rok 1863 w powiecie Grodzieńskim (Notatki i uzupełnienia)*. W: *Echo Grodzieńskie*. 17, 2–3.
- JODKOWSKI, J. (1926), *Sylwety z roku 1863*. W: *Nowe Życie*. 8, 2–3.
- KAMIENSKI-JASTRZĘBIEC, H. (1933), *Lasy i moczary poleskie w walkach 1863 roku*. W: *Ziemia*. 30–32.
- KARBOWSKI, W. (1935), *Ludwik Narbutt: życiorys wodza w powstaniu styczniowym na Litwie*. Grodno.
- KIENIEWICZ, S. (1972), *Powstanie styczniowe*. Warszawa.
- KIERSNOWSKI, R. (1935), [Recenzja:] *Jakubianiec-Czarkowska Janina. Powstanie 1863 roku w powiecie święciańskim*. Nakładem święciańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Święciany 1934, str. 120. W: *Ateneum Wileńskie*. 484–494.
- KIERSNOWSKI, R. (1936a), [Recenzja:] *Krzyszowska Anna – Powstanie styczniowe na Wileńszczyźnie, opracowała...*, Wilno 1934, s. 40. W: *Ateneum Wileńskie*. 666–676.
- KIERSNOWSKI, R. (1936b), [Recenzja:] *Zgorzecki Czesław – Powstanie styczniowe na terenie województwa nowogrodzkiego, opracował...*, Wilno 1934, str. 32. W: *Ateneum Wileńskie*. 676–681.
- KIERSNOWSKI, R. (1938), *Powstańcy słonimscy*. W: *Słowo*. 22, 6.
- KOWALEWSKA, Z. (1934), *Dzieje powstania lidzkiego. Wspomnienie o Ludwiku Narbucie*. [Wilno].
- KRYCZYŃSKI, L. (1932), *Przyczynek w sprawie stosunku tatarów litewskich do powstania 1863 r.* W: *Rocznik Tatarski*. 262–276.
- KRYCZYŃSKI, L. (1935), *Materiały do historii udziału tatarów litewskich w powstaniach narodowych*. W: *Rocznik Tatarski*. 451–453.
- KRZYŻKOWSKA, A. (1934), *Powstanie styczniowe na Wileńszczyźnie*. Wilno.
- KUBICKI, P. (1936a), *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915 : materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*. Cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*. T. 1: *Przedmowa, źródła i pomoce, wstęp zawierający okólniki rządu rosyjskiego krępujące wolność Kościoła i uciemniające ducha narodowego i bojownicy za sprawę Kościoła, kler świecki i zakonny*. Sandomierz.
- KUBICKI, P. (1936b), *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915 : materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*. Cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*. T. 2: *Za sprawę ojczyzny, kler świecki (A–O)*. Sandomierz.
- KUBICKI, P. (1936c), *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915 : materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*. Cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*. T. 3: *Za sprawę ojczyzny, kler świecki (P–Ż) i kler zakonny*. Sandomierz.
- KUBICKI, P. (1938), *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915 : materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*. Cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*. T. 4: *Niszczenie przez rząd rosyjski katolickich kościołów, kaplic, klasztorów, dzwonnicy, budynków kościelnych itd., domów i zestawienia w tablicach*. Sandomierz.

- ŁOPACIŃSKI, E. (1931/1932). [Recenzja:] Hedemann Otton. Historia powiatu brasławskiego. Wilno 1930, str. XXXI+483+mapa. W: Ateneum Wileńskie. 377–381.
- LUBIŃSKA, T. (1932), *Życiorys W. O. Rafała od św. Józefa (Kalinowskiego) karmelity bosego*. Kraków.
- MALISZEWSKI, E. (1919), *Wydawnictwa z lat ostatnich o powstaniu styczniowym (1910–1918)*. Warszawa.
- MALISZEWSKI, E. (1920a), *Rok 1863 na kresach mohilewskich. I. Ziemia i ludzie. II. Akcja zbrojna. III. Po burzy*. W: *Wschód Polski*. 8/9, 27–59.
- MALISZEWSKI, E. (1920b), *Rok 1863 na kresach mohilewskich*. Warszawa.
- MALISZEWSKI, J. (1931), *Uczestnicy powstania styczniowego zesłani i internowani*. Warszawa.
- MATVEICHYK, D. (2015), *Dзейнасць Юзафа Ядкоўскага па даследаванні і папулярызаванні гісторыі паўстання 1863–1864 гадоў*. W: *Архіварыус*. 13, 174–188. [Матвейчык, Д. (2015). Дзейнасць Юзафа Ядкоўскага па даследаванні і папулярызаванні гісторыі паўстання 1863–1864 гадоў. W: *Архіварыус*. 13, 174–188.]
- MICHALSKA-BRACHA, L. (2011), *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864–1939)*. Kielce.
- MIENICKI, R. (1931), [Recenzja:] Hedemann Otton: *Historja powiatu brasławskiego*. Wilno 1930, nakładem sejmiku brasławskiego, str. XXXI+483. W: *Kwartalnik Historyczny*. 45, 371–377.
- MIENICKI, R. (1935), *Ziemia nowogrodzka w dobie porozbiorowej. (1793–1915)*. Wilno.
- MIENICKI, R. (1937), *Brzostowski Ignacy*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 3. Kraków, 49.
- MOŚCICKI, H. (1935), [Recenzja:] *Jakubianiec-Czarkowska Janina: Powstanie 1863 roku w powiecie święciańskim. Święciany*. Nakładem Święciańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, str. 119. W: *Nowa Książka*. 5, 246–247.
- MOŚCICKI, H. (1937), *Konstanty Kalinowski – dyktator Litwy w r. 1863*. W: *Polska Zbrojna*. 22, 5.
- MOŚCICKI, H. (1938), *Historiografia powstania styczniowego ostatnich lat piętnastu. 1923–1937*. Warszawa.
- NAGRODZKI, Z. (1935), *Rola duchowieństwa katolickiego w godzinie prób i cierpień na terenach Litwy i Białejrusi (1863–1883)*. Wilno.
- PILSUDSKI, J. (1913), *22 stycznia 1863 r. Z rysunkami H. Minkiewicza i E. Rydza w tekście*. Poznań.
- POMARAŃSKI, S. (1921), *Generał Romuald Traugutt, ostatni naczelnik narodu. Zamość*.
- POMARAŃSKI, S. (1929), *Wojskowa służba Traugutta*. W: *Bachulski, H. (red.), Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności naukowej prof. M. Handelsmana*. Warszawa.
- POMARAŃSKI, S. (1937/1938), „Biografistyka” powstania styczniowego. W: *Przegląd Historyczny*. 2, 428–434.
- Przegląd Historyczny 1937/1938: Przegląd Historyczny (1937/1938)*, 2.
- ROZANOW, M. (1935), *Powiat prużański: szkic historyczny*. Prużana.
- SOKULSKI, J. (1938), *Czechowicz Gustaw*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 4. Kraków, 310–311.
- W. G. P. 1936: W. G. P. (1936), [Recenzja:] *Kubicki Paweł ks. Biskup Sufragan Sandomierski. – Bojownicy Kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*. Sandomierz 1936, str. CXVI+976. W: *Ateneum Wileńskie*. 658–664.
- W. R. (1935), [Recenzja:] *Janina Jakubianiec-Czarkowska, Powstania 1863 roku w powiecie Święciańskim. Święciany, 1934*. Nakładem Święciańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W: *Pion*. 4, 6–7.
- ZDAŃSKI, K. (1936), *Przyczynki do dziejów powiatu brzesko-litewskiego i ziem nim objętych*. Warszawa.
- ZEMBRZUSKI, L. (1927), *Złota księga Korpusu Sanitarnego Polskiego 1797–1918*. Warszawa.
- ZGORZELSKI, C. (1934), *Powstanie styczniowe na terenie województwa nowogrodzkiego*. Wilno.
- ŻYTKOWICZ, L. (1937), [Recenzja:] *Zdański Ksawery – Przyczynki do dziejów powiatu brzesko-litewskiego i ziem nim objętych*. Warszawa 1936, str. 132. W: *Ateneum Wileńskie*. 633–634.

